

THE LIFE AND WORK OF THE  
OUTSTANDING PERSONALITIES OF  
THE CITY OF SHUSHA FIRIDUN BEY  
KOCHARLI AND YUSIF VAZIR  
CHAMANZAMINLI

ŞUŞANIN GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİ  
FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ VƏ YUSİF VƏZİR  
ÇƏMƏNZƏMİNLİNİN HƏYAT VƏ  
YARADICILIĞI

Solmaz Namazova

Researcher of the Department of  
Historiography of Eastern Countries of the  
ANAS Institute of Oriental Studies named  
after acad. Z.M.Bunyadov

Novruz Nuriyev

Researcher of the Department of  
Historiography of Eastern Countries of the  
ANAS Institute of Oriental Studies named  
after acad. Z.M.Bunyadov

Solmaz Namazova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik  
Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun  
elmi işçisi

Novruz Nuriyev

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik  
Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun  
elmi işçisi

Baku, Azerbaijan / Bakı, Azərbaycan

e-mail: namazovasmz@gmail.com novruz.nur@mail.ru

Pages / səhifələr – 74-81

UOT  
UDC:  
82.091

ORKID İD  
ORCID ID:  
0000-0001-7730-1790  
0000-0003-0892-8041

DOI  
<https://doi.org/10.59849/2788-9831.2023.6.74>

Daxil oldu  
Received: 03.04.2023

Qəbul olundu  
Accepted: 06.05.2023

Redaktə etdi  
Edited by  
Prof. Dr. Maryam Seyidbeyli

*Açar sözlər:* Qarabağ xanlığı, Şuşa, Firidun bəy Köçərli, Yusif Vəzir Çəmənşəminli, ədəbiyyatşünaslıq, tarixşünaslıq, filologiya

*Xülasə*

Şuşa Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın ən böyük mədəniyyət ocaqlarından biridir. Qarabağ xanlığının paytaxtı, "Qafqazın Konservatoriyası", muğam-sənət ocağı, bir çox ictimai-siyasi hadisələrə şahidlik etmiş bu qədim qala-şəhərin xalqımızın qan yaddaşında özünəməxsus yeri vardır. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində əzəli Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsi ilə nəticələnən Rus-İran müharibəsində böyük faciələrin yaşandığı tarixi yurdlarımızdan biri də Qarabağ və onun incisi Şuşadır. Burada məskunlaşan Azərbaycan oymaqları hərbi əməliyyatlar üzündən böyük dağıntılar səbəbilə Araz çayının cənubuna, Azərbaycanın digər ərazilərinə, Gürcüstana köçməyə məcbur olmuşdular. Bu ərazilərə isə XIX əsrin I yarısından etibarən kütləvi

şəkildə erməni ailələrinin köçürülməsi baş tutmuşdu. Məqalədə Qarabağ xanlığı, XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində onun ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı ilə bağlı məsələlər işıqlandırılmış, eyni zamanda ədəbiyyat tariximizdə layiqli yeri olan şuşalı Firidun bəy Köçərli və Yusif Vəzir Çəmənşəminli kimi dəyərli filoloq alimlərimizin həyat və yaradıcılıqları barədə geniş şəkildə məlumat verilmişdir.

*Keywords:* Karabakh Khanate, Shusha, Firidun Bey Kocharli, Yusif Vazir Chamanzaminli, literary studies, historiography, philology

*Summary*

Shusha is one of the largest cultural centers of Azerbaijan and the entire South Caucasus. The capital of the Karabakh Khanate, the "Conservatory of the Caucasus", a hotbed of mugham art, this ancient fortress-city, which has witnessed many social and political events, has a special place in the blood memory of our people. Karabakh and its pearl Shusha are one of our historical homelands where great tragedies were experienced in the Russo-Iranian war, which resulted in the division of ancient Azerbaijani lands at the end of the 18th century and the beginning of the 19th century. The Azerbaijani tribes who settled here were forced to move to the south of the Araz River, to other areas of Azerbaijan, to Georgia due to the great destruction caused by military operations. Since the first half of the 19th century, Armenian families were moved to these areas on a massive scale. In the article, issues related to the Karabakh Khanate, its socio-political, economic and cultural life at the end of the 18th century and

the beginning of the 19th century are highlighted, and at the same time, it provides extensive information about the lives and works of our valuable philological scholars such as Firidun Bey Kocherli from Shusha and Yusif Vazir Chamenzaminli, who have a worthy place in our literary history. given.

**Ключевые слова:** Карабахское ханство, Шуша, Фиридун-бек Кочерли, Юсиф Везир Чемаземинли, литературоведение, историография, филология

**Резюме**

Шуша – один из крупнейших культурных центров Азербайджана и всего Южного Кавказа. Столица Карабахского ханства, «Консерватория Кавказа», очаг искусства мугама, этот древний город-крепость, ставший свидетелем многих общественно-политических событий, занимает особое место в кровной памяти нашего народа. Карабах и его жемчужина Шуша являются одной из наших исторических родин, где в русско-иранской войне, приведшей к разделу древних азербайджанских земель в конце XVIII - начале XIX века, произошли большие трагедии. Обосновавшиеся здесь азербайджанское население было вынуждено переселиться на юг от реки Араз, в другие регионы Азербайджана и в Грузию - из-за больших разрушений, вызванных военными действиями. С первой половины XIX века в эти районы в массовом порядке переселялись армянские семьи. В статье освещаются исторические события, связанные с Карабахским ханством, его общественно-политической, экономической и культурной жизнью в конце XVIII - начале XIX века, и в то же время дается обширная информация о жизни и деятельности наших выдающихся ученых-филологов, таких как Фиридун-бек Кочарли и Юсиф Везир Чемаземинли родом из Шуша, занимающие особое место в истории литературы Азербайджана.

Qarabağ xanı Pənahəli xan (1693-1763) tərəfindən 1752-ci ildə salınan Şuşa şəhəri [Гюлистан-и Ирам, 1991, s.304] onun qüdrətli idarəçilik siyasətinə, keşməkeşli xanlıq və əsirlik həyatına, oğlu İbrahimxəlil xanın (1732-1806) diplomatik dühasına, onun və ailəsinin faciəli ölümünə [АКАК, Тифлис, 1869. – Т.ІІІ, с. 329, 330. № 600] də şahidlik etmişdir.

Nadir xan Əfşar 1736-cı ildə çağırdığı Muğan qurultayında özünü Səfəvi şahının canişini elan edərək, hakimiyyəti əlinə aldığı zaman Qarabağ oymaqlarından cavanşir, kəbirli, «otuzikilər», «iyirmi dördlər» və s. tayfaların başçıları onun namizədliyinin əleyhinə çıxdılar. Nadir xan Əfşar şah olduqdan sonra Səfəvilər dövründəki bəylərbəyi inzibati bölgü sistemini ləğv etdi. Ziyadoğlu nəslinin əlində olan Qazax və Borçalı torpaqlarının bir hissəsini onlardan alıb gürcü çarına verdi. Həmçinin, Qarabağın beş mülikliyi, Mil-Qarabağ düzündəki tayfalar, eləcə də Zəngəzur ərazisi Gəncə hakimlərinin tabeliyindən azad edilərək bilavasitə mərkəzi hökumətə, Nadir şahın qardaşı İbrahim xana tabe edildi. Nadir şahın hakimiyyəti əleyhinə çıxan Qarabağ oymaqlarının bir çoxu Xorasan və Əfqanıstanla sərhəd ərazilərə - Səraxs

bölgəsinə sürgün olundu. Qarabağdan sürgün olunanlar arasında gələcək Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli bəy və ailəsi də var idi.

Nadir şahın qətlə yetirilməsindən sonra Əfşar dövləti bir neçə hissəyə parçalandı. Azərbaycan ərazisində otuzə yaxın xanlıq və sultanlıqdan ibarət feodal dövlət qurumları meydana gəldi. Bu xanlıqlardan biri də Cavanşir tayfasının sarıcalı oymağından olan Pənahəli xanın yaratdığı Qarabağ xanlığı idi (1747-1822). Mirzə Adıgözəl bəy “Qarabağnamə” əsərində qeyd edir ki, Nadir şahın ölümündən sonra şah sarayında qalmaqdan ehtiyat edən Pənahəli bəy Qarabağa gələrək, Kəbirli mahalında (Ağcabədi rayonu) Bayat qalasını tikdirmiş, oranı öz iqamətgahı etmişdi.

Qarabağ xanlığının yaranmasında vilayətin köklü tayfalarından olan kəbirli, “iyirmidördlər”, “otuzikilər” və s. elatlar mühüm rol oynamışdılar. Pənahəli xan iqamətgah olaraq əvvəlcə Bayat qalasını, sonra Şahbulaq qalasını tikdirmiş, lakin hər iki iqamətgahın güclü hərbi birləşməyə qarşı dayana bilməyəcəyini görərək, 1752-ci ildə Pənahabadı – Şuşa qalasını salmışdı [“Qarabağnamə”, əlyazma, şrift B-2382/3169]. Qarabağ xanlığının yeni paytaxtı olan Şuşa Azərbaycanın digər şəhərlərinin memarlıq üslublarını özündə əks etdirirdi. Şuşa qalası öz strateji əhəmiyyətini xanlıqlar arasındakı mübarizədə, Məhəmmədşah xan Qacar, Urmiyalı Fətəli xan və Ağaməhəmməd şah Qacarın yürürlərində sübut etmiş oldu. Pənahəli xanın Qarabağ xanlığında inşa etdirdiyi tarixi abidələr içərisində Əsgəran qalası və Şuşa Xan sarayı da özünəməxsus yer tutur.

Pənahəli xanın Kərim xan Zənd tərəfindən Şiraza aparılması və orada vəfat etməsindən sonra hakimiyyətə onun böyük oğlu İbrahimxəlil Ağa keçir. İbrahimxəlilxanın 40 ildən artıq davam edən hakimiyyəti dövründə Azərbaycan torpağı, xüsusilə Qarabağ qanlı və faciəli hadisələrə səhnə olmuşdur. Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşaya iki dəfə yürüş etməsi və ikinci yürüşü zamanı Şuşa qalasını ələ keçirdikdən sonra, burada qətlə yetirilməsi XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində İranda və Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyəti köklü şəkildə dəyişdirmişdi. Rus ordusu əvvəlcə Gürcüstanı zəbt etmiş, daha sonra Azərbaycan ərazisinə daxil olaraq, Cavad xanı qətlə yetirmiş [“Qarabağnamə”, əlyazma, şifri B-2382/3169], Gəncə xanlığını işğal etmişdi. Çar Rusiyasının təzyiqi ilə İbrahimxəlil xan 1805-ci ildə knyaz Sisianovla Kürəkçay müqaviləsini imzalamağa məcbur olmuşdu. Bu müqavilə əsasında Qarabağ xanlığının inzibati-idarə və məhkəmə işlərində, həmçinin, vergi məsələlərində daxili müstəqilliyi saxlanılmaqla, xarici siyasəti

Rusiya imperiyası tərəfindən tənzimlənməli idi [АКАК, Тифлис, 1868. – Т.II, с. 702-705, N.1436]. Müqavilədə, həmçinin, Şuşa qalasına 500 nəfərlik Rusiya qoşununun qərərgah və baş zabidləri ilə, habelə toplarla birlikdə yeridilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu məkrli müqavilənin imzalanmasından cəmi bir il sonra İbrahimxəlil xan qərərgah rəisi D.Lisaneviç tərəfindən qətlə yetirilmişdi [АКАК, Тифлис, 1869. – Т.III, с. 329, 330. N.600].

İbrahimxəlil xanın oğlu Mehdiqulu xan (1775-1845) Qarabağ xanlığının sonuncu xanı olmuş, ikinci Rusiya-İran müharibəsindən öncə təzyiqlərə davam gətirməyərək, 1822-ci ildə İrana mühacirət etməyə məcbur olmuşdu. Onun İrana köçməsi ilə Qarabağ xanlığı ləğv edilmiş və burada komendant idarə üsulu yaradılmışdı.

İbrahimxəlil xanın qızı Ağabəyim Ağa (1780-1832) nikah diplomatiyası ilə Qacar sülaləsinin nümayəndəsi Fətəli Şah Qacarla (1772-1834) ailə qurmuş, Tehrana köçmüşdür [Mehriban Vəzir 2016]. Ağabəyim Ağa Vətəndən uzaqda Vətən eşqilə yaşayan görkəmli ictimai-siyasi xadimlərimizdənir. Molla Pənah Vaqifdən dərs alan, bir neçə dildə sərbəst danışmağı bacaran Ağabəyim Ağa, Britaniya kralı III Georqun (1760-1820) xanımının Fətəli şah yazdığı məktuba şahın böyük xanımı olaraq cavab məktubunu özü yazmış və onun adından təqdim olunan dəyərli hədiyyələr qəbul etmişdi [Берже А. П. 1860]. Rusiya – İran müharibələrinin sülhlə nəticələnməsində, əsirlərin azad edilməsində Ağabəyim ağanın müstəsna xidmətləri olmuşdur. Rus çarçası Ağabəyim Ağaya göndərdiyi məktubunda yazırdı: “Ey Bəyim, Siz öz müdrikliyinizlə mərhəmətli şahın ikinci Zöhrəsi, tale ulduzu olmuşsunuz” [Mehriban Vəzir 2016]. Ana dilində zərif şeirlər müəllifi olan Ağabəyim Ağa 1832-ci ildə Tehranda vəfat etmiş, Qumda dəfn olunmuşdu.

Qarabağ xanlarının elmə, sənətə verdikləri önəm və Azərbaycan torpağının

gölkəmli ictimai-siyasi xadimləri sayəsində artıq XIX əsrdə Şuşada bir sıra dəqiq və təbiət elmlərinin tədrisi ilə məşğul olan mədrəsələr mövcud idi. Misal olaraq, Şuşada Abbas Sarıcalı mədrəsəsində kimya, riyaziyyat, astronomiya və digər elmlər tədris olunurdu. Bu mədrəsənin gölkəmli məzunlarından biri Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918) olmuşdur ki, onun məşhur “Vuzuhul-ərqam” (1913) musiqi traktatı musiqişünaslıq sahəsində dəyərli əsərlərdən biridir. Ensiklopedik alim olan Mir Möhsün Nəvvab təkcə elmi biliklərin əldə olunması və toplanması ilə deyil, eyni zamanda pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur. Onun ilkin astronomik biliklərlə bağlı qələmə aldığı “Kifayətul-ətfal” əsəri pedaqoji irsimizin dəyərli əsərlərindən biridir [“Kifayətul-ətfal”, Əlyazma şifri B-7007/8632].

Şuşa bir çox gölkəmli şəxsiyyətlər, ziyalılar, ictimai-siyasi xadimlərin vətənidir. Dünyaya Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933), Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926) kimi gölkəmli maarifçi ziyalılar bəxş edən Şuşa şəhəri eyni zamanda, tibb və hərəb sahəsində böyük şöhrət qazanmış Mehmandarovlar ailəsinin də ocağıdır.

Azərbaycanda yeni tarixi dövrə aid ilk təhsil ocaqlarından biri Şuşa Realnı Məktəbi məhz bu cür ziyalıların və elm xadimlərinin ilkin biliklərə yiyələndiyi tədris mərkəzi olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda maarifçilik hərəkətinin istiqamətlərindən biri də təhsil ocaqlarının yaradılması təşəbbüsləri idi. 1881-ci ildə Şuşa şəhərində yaranan altı sinifli yeni məktəb də bu təhsil ocaqlarından biri olmuşdur.

Şuşa Realnı Məktəbinin fəaliyyətində, əhalinin savadlanmasında Mir Möhsün Nəvvabla yanaşı, Həşim bəy Vəzirov (1867-1916), Mirzə Salah bəy Zöhrabbəyov (1859-1940) kimi ziyalılar da yaxından iştirak edirdilər. 30 il ədəbi jurnalistika sahəsində fəaliyyət göstərən Həşim bəy Rusiya

imperatoru II Nikolayın taxta çıxması münasibətilə Şuşada yaradılan müsəlman – rus məktəbində direktorluq etməklə yanaşı, Şuşa Realnı məktəbində ana dilindən dərs də deyirdi [Azərbaycan dramaturqları antologiyası, 2007, s.10]. Gölkəmli pedaqoq Mirzə Salah bəy Zöhrabbəyov isə “Azərbaycanlılar üçün rus dilinin tədrisi” adlı dərslik vəsaitinin müəllifi idi. Bir müddət Şuşa Realnı məktəbində dərs deyən Mirzə Salah bəy Firidun bəy Köçərli ilə birlikdə “Təlimati-lisani-türki” dərsliyini tərtib etmişdi [Ənvər Çingizoglu, 9 (17), 2008].

Göründüyü kimi Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı olan Şuşa öz inkişaf mühitində gölkəmli tarixi şəxsiyyətlər, elm adamları, maarifçilər, pedaqoqlar, filoloq alimlər yetişdirmişdir. Bu tədqiqat işində Firidun bəy Köçərli və Yusif Vəzir Çəmənəminlinin həyat və yaradıcılığı üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq istəyirik.

Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi elminin banisi, maarifçi, pedaqoq, metodist, ədəbiyyatşünas və publisist Firidun bəy Əhməd ağa oğlu Köçərli 1863-cü ilin yanvar ayının 26-da Şuşa şəhərində anadan olmuş və uşaqlıq illərini orda keçirmişdir. 1872-ci ildə o, Mirzə Kərim Münşizadənin məktəbinə daxil olub fars dilini öyrənir, Azərbaycan və şərğ ədəbiyyatı nümunələrini oxuyur. 1875-ci ildə Əhməd ağa balaca Firidunu rus məktəbinə qoyur. 1879-cu ildə Köçərli Qori seminariyasının “tatar şöbəsinə” daxil olur. O, müxtəlif elmlərlə tanış olur, dünya ədəbiyyatı nümunələrini mütaliə edir, pedaqoqikaya həvəs göstərir. 1885-ci ilin iyun ayında Köçərli İrəvan gimnaziyasına Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin olunur. Pedaqoji işdə böyük müvəffəqiyyət göstərdiyi üçün o, demək olar ki, hər il mükafat alır. Ona “Kollecki sekretar”, “Titulyar sovetnik”, “Statski sovetnik” kimi rütbələr verilir [Firidun bəy Köçərli, 2014, s.49].

İrəvan gimnaziyasında çalışdığı illərdə F.Köçərli maarif məsələlərinə dair məqalələr yazır. Zöhrabzadə ilə birlikdə “Təlimi-lisani-

türki” adlı dərslik tərtib edir, “Təlimali-Sokrat” (1891) adlı fəlsəfi əsərin nəşrinə nail olur, həm də ədəbiyyata ciddi maraq göstərir, bədii tərcümə ilə məşğul olub, Puşkindən, Lermontovdan, Tolstoydan, Koltsovdan tərcümələr edir, tənqidi məqalələr yazır [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild, 1960, s.485].

Müxtəlif dərgilərdə bir çox ədəbi-tənqidi məqalələrlə çıxış edən, əhalinin təbəqələşməsindən meydana gələn mənfi hallara və savadsızlığa qarşı qələmi ilə mübarizə aparan Köçərli “Fəqir tələbələrin halına yanmaq”, “Bizim və xaricilərin inteliqent firqəsi”, “Dinmə ver” və s. məqalələrdə xalqın düşdüyü acınacaqlı vəziyyətə və savadsızlığın meydana gətirdiyi fəlakətlərə diqqəti cəlb etməyə çalışmışdır [ARDTA, Fond 45, siyahı 3, s.v. 87].

1895-ci ilin oktyabr ayında Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının “tatar şöbəsi”nin Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin edilir [Firidun bəy Köçərli, 2014, s.50]. Köçərli, eyni zamanda fəal tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi çalışır. “Kavkaz”, “Zaqafqaziya”, “Kaspi” qəzətlərində təhsil, təlim-tərbiyə, əlifba və dərsliklər haqqında məqalələr çap etdirir. Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənməyə xüsusi maraq göstərən Köçərli “Tatar komediyaları” (1895), “Azərbaycan şairi Vaqifin həyatına dair” (1903), “Ədəbiyyatımıza dair məktub” (1904) kimi məqalələr yazır, M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” povestini rus dilinə çevirir. “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” (1903) adlı ayrıca kitabça nəşr etdirir. Bir müddət sonra “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” adlı məşhur əsərini yazıb qurtarır. Köçərli nə qədər çalışsa da, əsəri öz sağlığında nəşr olunmur. Həmin kitab yalnız Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adı ilə çap olunur [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild, 1960, s.487].

F.Köçərliyə geniş publisistik və elmi fəaliyyəti ona böyük şöhrət qazandırır. Azərbaycan alimi kimi Zaqafqaziya sərhədlərindən kənarında tanınmağa başlayır. 1910-cu ildə o, Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin təlimatçısı təyin olunur və uzun müddət bu vəzifədə çalışır. Ömrünün son illərini F.Köçərli Qazaxda keçirir, orada seminariyanın müdiri vəzifəsində çalışaraq pedoqoji fəaliyyətini davam etdirir. Firidun bəy Köçərli 1920-ci ildə Gəncədə vəfat etmişdir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Firidun bəy Köçərliyə şəxsi arxivi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, 19 №-li fondada saxlanılır [Paşa Kərimov, 2013, № 1. s.45-51].

Yusif Vəzir Çəmənəzəminli 1887-ci ildə sentyabrın 12-də Şuşa şəhərində anadan olmuş, ibtidai təhsilini mollaxanada almış, fars dilini və klassik ədəbiyyatı öyrənmişdir. İlk əsəri 1906-cı ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap edilmiş. 1907-ci ildə isə ilk hekayəsini yazmışdır. 1910-cu ildə Kiyevdə Müqəddəs Vladimir adına İmperator Universitetinin Hüquq fakültəsinə daxil olmuş və 1915-ci ildə Universiteti bitirmişdi. 1915-1918-ci illərdə Saratov, Simferopol və Odessada yaşamışdır. 1919-cu ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası onu Türkiyəyə səfir göndərmişdir. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Türkiyədə ilk səfiri Yusif Vəzir Çəmənəzəminli olmuşdur [ARDA, fond № 607, siy.7, s.v. 19, s.16]. 1920-ci ildə ADR-in süqutundan sonra İstanbulda qalır. 1921-ci ildə Parisə gedir və bir neçə il “Paris xəbərləri” qəzet redaksiyasında işləyir. 1926-1927-ci ildə Vətənə qayıtmış, bədii və elmi yaradıcılıqla məşğul olmuş, “Bakı işçisi kooperativ” nəşriyyatında bədii ədəbiyyat şöbəsinin müdiri işləmişdir. Yusif Vəzir Çəmənəzəminli 1927-1930-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Plan Komitəsində ictimai-mədəni bölmənin əməkdaşı, eyni zamanda Azərbaycan Dövlət

Universitetinin aspirantı olmuşdur. O, 1930-1935-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Sənaye İnstitutunda dil və ədəbiyyat kafedrasında asistent müəllim işləmişdir. 1935-1938-ci illərdə Azərənəşrdə tərçü-məçi-redaktor işləmişdir. 1938-ci ildə müsabiqə yolu ilə Özbəkistan SSR-in Ürkənc şəhərində Xarəzm Vilayət Pedoqoji İnstitutunda rus dili üzrə assistent vəzifəsinə seçilmiş və 1940-cı ilin yanvar ayına kimi orada müəllim vəzifəsində çalışmış, yanvar ayının 27-də isə həbs edilmişdir. 8 il azadlıqdan məhrum edilən Yusif Vəzir Qorki vilayətinə (indiki Nijni-Novqorod) sürgünə göndərilər. Ailəsinə yazdığı məktublarda ağır vəziyyətdə yaşadıklarını bildirmişdi. 1941-ci ildə ailəsinə də Bakıdan Azərbaycanın rayonlarına sürgün edirlər və bununla da əlaqə kəsilir. Yusif Vəzir Çəmənəminli 1943-cü ildə Nijni Novqorod vilayətində həbs düşərgəsində dünyasını dəyişir. 1956-cı ildə bəraət qazanır [ARDA, fond № 607, siy.7, s.v. 19, s.12].

Görkəmli ədibimizin ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə adıçəkilən əsərləri məlumdur. Hələ o, Kiyevdə təhsil aldığı müddətdə Azərbaycanla bağlı xeyli sayda məqalə və kitabçalar çap etdirmişdir. “Məlikməmməd nağılı”, “Yeddi hekayə”, “Həyat səhifələri”, “Qanlı göz yaşları”, “Ana və analıq” əsərləri məhz Kiyevdə tərtib olunmuşdu. 1913-cü ildə “Sədayi-həqq” qəzetində nəşr etdirdiyi “Biz kimik” məqaləsində Yusif bəy Azərbaycan tarixi ilə bağlı kitabın işıq üzü görməsinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu diqqətə çatdırır [Yusif Vəzir Çəmənəminli, 2004, səh.14]. Ədəbiyyat tarixinə dair ilk ciddi elmi əsəri isə “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” kitabıdır. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yazılması sahəsində ilk addımlardan biri kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Həmin kitabı 1919-cu ildə İstanbulda, 1922-ci ildə isə Parisdə çap etdirir [ARDA, fond № 607, siy.7, s.v. 19, s.12]. Azərbaycan tarixinin yazılması tələbi ilə çıxış edən Yusif Vəzirin “Tarixi, coğrafi və

iqtisadi Azərbaycan” kitabı ilk dəfə 1921-ci ildə İstanbulda nəşr edilmişdir. Yusif Vəzir Çəmənəminli bu əsərini Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə həsr etmişdir. Kitab Azərbaycan haqqında təsəvvür yaradır, onun həqiqi sərhədlərini göstərir. Həm Şimal, həm Cənub, Qərb, Şərq hissələrini bütövlükdə öyrənir, coğrafi mövqeyi, iqtisadiyyatı haqda oxucuya geniş məlumat verir. Azərbaycanın üç min ildən artıq tarixi olduğunu söyləyir. Bu kitab azərbaycanşünaslıq baxımından maraqlı doğurur [ARDA, fond № 607, siy.7, s.v. 19, s.7].

Aktual problematikasına, orijinal yazı tərzinə görə Y.V.Çəmənəminlinin hekayələri N.Nərimanov, F.Köçərli, H.Vəzirov, Kazımoğlu, C.Hacıbəyli tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi. Y.V.Çəmənəminlinin 1926-1934-cü illərdə çıxan “Keçmiş səhifələr”, “Qazanc yolunda”, “Qaranlıqdan işığa”, “Gələcək şəhər”, “Yaramaz” kitablarındakı hekayələri də ədibin bu sahədəki qiymətli təcrübə və ənənələrinə əsaslanırdı. Y.V.Çəmənəminli həm də roman ustası kimi tanınmışdır. Yaradıcılığının birinci mərhələsində, 1914-cü ildə ədib “Bir cavanın dəftəri”, “Günah” adlı ilk romanlarını yazmağa başlamışdır. 1928-1934-cü illərdə isə bu əsərləri yenidən mükəmməlləşdirmiş və tamamlamışdır. Gündəlik formasında və lirik səpgidə işlənmiş “Bir cavanın dəftəri” məktəbli Muradın 1905-ci il yay tətili günlərini əhatə edir. Lakin müəllif süjeti, obrazın inkişafını dövrün tarixi hadisələri ilə də əlaqələndirməyə çalışmışdır. Ədib “Günah”ı yeni variantda “Studentlər” adlandırmışdır. Bu roman iki kitabdan ibarətdir. Ədibin sağlığında iki dəfə, yəni 1931-ci və 1936-cı illərdə çap olunan birinci kitabda 1911-1913-cü illərdə Kiyevdə oxuyan azərbaycanlı tələbələrin həyat və məişətləri, mədəni-maarif tədbirləri, hadisələrə baxış və münasibətlərin müxtəlifliyi ilə qələmə alınmışdır. Y.V.Çəmənəminlinin ən maraqlı əsərlərindən olan “Qızlar bulağı”nın mövzusu uzaq keçmişimizdən

götürülmüşdür. 1934-cü ildə çap olunan romanda qədim ailə şəkillərinin təsvir və şərhinə xeyli yer verilmişdir. Lakin o, məişət, yaxud ailə-məişət romanı deyildir; bütövlükdə qədim cəmiyyət haqqında, insanın əzəli və əbədi istəyi, arzu və xəyalları haqqında Azərbaycan ədəbiyyatının ilk tarixi-fəlsəfi roman nümunəsidir. Əsərdə müharibə insanın ardıcıl səadət axtarışlarına, inadcıl irəliləyişinə ən böyük təhlükə və maneə kimi göstərilmişdir.

Y.V.Çəmənəminlinin romanları xalqımızın mənşəyi, ictimai-siyasi həyatı, milli varlığı, etnoqrafik xüsusiyyətləri ilə əlaqəli faktlarla zəngindir. Bu romanların məzmununda güclü tarixilik və elmi yəqinlik var. Bu baxımdan “İki od arasında” (1936-1937) tarixi romanı, xüsusilə maraqlıdır. Əsərdə təsvir edilən hadisələrin mərkəzində Qarabağ xanlığı, XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində onun ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı ilə bağlı məsələlər durur [Yusif Vəzir Çəmənəminli: bibliografiya/tərt. ed.: M.Vəliyeva və b., 2017, s.13-14].

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əsərlərinin mövzu müxtəlifliyi Yusif Vəzir Çəmənəminlinin nə qədər geniş məzmunlu biliyə və dünyagörüşünə malik olduğunu sübut edir. Ədibin Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı, iqtisadiyyatı, məişət və gündəlik həyatı ilə bağlı yazılan məqalələrdə “Zərəsb” təxəllüsündən istifadə etdiyi məlum olmuşdur

[AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, F.21, s.v.299, s.v.840, 870]. Azərbaycan maarifçiliyinə böyük töhfələr verən ədib yaşadığı hər ölkədə doğma torpağının təbliğatı ilə məşğul olmuşdur. Nazirlər Kabinetinin 7 may 2019-cu il tarixli (211 sayılı) qərarına əsasən, əsərləri dövlət varidatı elan edilmiş müəlliflər siyahısında yer alır [“Əsərlərin dövlət varidatı elan edilməsi Qaydalarının” təsdiq edilməsi haqqında, 7 may, 2019, say 211].

Beləliklə, bütün bu dediklərimizə yekun vuraraq, belə bir nəticəyə gəlirik ki, hər iki filoloq- alimimiz eyni amal uğrunda mübarizə aparmış, millətin taleyi, ərəzisi, mədəniyyəti və mənəviyyatı, dini, dili onları dərindən maraqlandırmışdı. Dilimizə və ədəbiyyatımıza rəvnəq vermiş alimlərimizin əsərlərinə ümumi bir nəzər saldıqda, aydın görmək olur ki, onların əsərləri arasında zəncirvari mənə və məzmun bağlılığı vardır. Məsələn, istər Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”, istərsə də Yusif Vəzir Çəmənəminlinin “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” adlı kitabı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onlar bu əsərləri yazmaqla müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin əsasını qoymuş, ədəbiyyat tarixinin tədqiqinə yeni bir istiqamət vermiş və bununla da gələcək tədqiqatçılar üçün geniş yol açmışlar.

## **ƏDƏBİYYAT**

**“Əsərlərin dövlət varidatı elan edilməsi Qaydalarının”** təsdiq edilməsi haqqında AR, NKqərarı, Bakı, 7 may, 2019, say 211.

**Mir Möhsün Nəvvab**, “Kifayətul-ətfal”, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, XIXəsr, əlyazma şifri B-7007/8632

**Mirzə Adıgözəl bəy**, “Qarabağnamə”, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, XIXəsr, əlyazma şifri B-2382/3169

**Firidun bəy Köçərlinin əlyazma fondu**, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, F.21,s.v.299, həmçinin, F.21, s.v.840, 870

**ARDA**, fond № 607, siy.7, s.v. 19, s.16

**ARDA**, fond № 607, siy.7, s.v. 19, s.7

**ARDA**, fond № 607, siy.7, s.v. 19, s.12

**ARDTA**, Fond 45, siyahı 3, s.v. 87, Firudin bəy Köçərli haqqında məqalələr **Azərbaycan dramaturqları antologiyası**, Dörd cildə. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s.10

**Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIX əsrin əvvəllərindən 1917-ci ilə qədər)**. Üç cildə, II cild. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. Bakı, 1960, 908 s. s.485, 487

**Ənvər Çingizoğlu**. Zöhrabbəyovlar. “Soy” dərgisi, 9 (17), 2008

**Firidun bəy Köçərli**: bibliografiya. Firidun bəy Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. Bakı, 2014, 176 s. s.49, 50

**Mehriban Vəzir**. “Ağabəyim Ağca Cavanşir”, Bakı, 2016

**Paşa Kərimov**. Firidun Bəy Köçərlinin şəxsi arxivi barədə. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2013, № 1. s.45- 51

**Yusif Vəzir Cəmənzməinli**, Biz kimik? (məqalələr), Bakı, Nurlan, 2004, səh.14

**Yusif Vəzir Cəmənzməinli**: bibliografiya /tərt. ed.: M.Vəliyeva, L.Şirinova, G.Misirova;elmi red. K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva.- Bakı, 2017.- 248 s. s.13-14

«Фетх Али шах и его дочери», Исторический очерк Адольфа Берже, Тифлис 1860 гг.

**АКАК**, Тифлис, 1878,. – т. VII, с. 642 — 644, № 618. Записка о переселении армянъ изъ Персиі въ наши области. А.Qriboyedovun qr. İ.Paskeviçə məktubu Türkmənçay müqaviləsi XV maddə əsasında (1828).

**АКАК**, Тифлис, 1869. – Т.III, с. 329, 330. № 600. Мəlik Cimşid Şahnəzərovun general-mayor Nesvetayevə məktubu.

**АКАК**, Тифлис, 1868. – Т.II, с. 702-705, N.1436. Kürəkçay müqaviləsi, Кн. Sisianovun 22 may 1805-ci il tarixli 19 saylı məruzəsi.

**Берже А. П.** Фетх-али-Шах и его дети, Исторический очерк, Тифлис, 1860 г. Elektron resurs / URL: <https://cutt.ly/MwwgsSAU>

**Гюлистан-и Ирам**. — Б.: ЭЛМ, 1991. — 304 с., / Kara-bagh // E.J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam 1913—1936 /— Brill, 1987. — Vol. IV. — səh. 727.